

9. Aditz sintetikoa eta perifrasi: egitura, historia, berreraiketa.

Aditz jokatuena zerrenda inoiz ez da luzeegi izan (75 edo). Euskarak historikoki salbuespen urri direnak ditu jokatuena eta “*e-” aurrizkia izan zuten erro soil guztiek forma sintetikoak izan zituztela onartuko bagenu ere (askotxo onartzea dela dirudi) hiru bat dozenatako salbuespena genuke gehienez ere. Ohar bedi ez naizela sartu ere egiten adizki jokatuak izan arren sintetikorik aberatsenek ere ez dituzten denbora, aspektu eta aldi sintetikoen kontuan.

Urrutixago joaz, ordea, dela Ipar-Ameriketara, dela Ginea Berrira edota, batez ere, Australiara, ugari dira aditz jokatuena saila euskararena bezain murriz edota are murrizago duten hizkuntzak.

Kopuruarekin batera, formari lotzen bagatzaizkio orain, aski nabarmena begitantzen zaigu adizki sintetikoak jokatu gabeen gainean eratuak direla eta, beraz, haien ondoko (vs. Scuchardt):

- (1) Bokal harmonia eta erreduplikazioa izan, adjektibo eta aditz jokatu gabeetan ematen da, baina ez aditz jokatueta.
- (2) [__'__] □ [' __] gertatzen da azentuan eta, ondorioz, [h h h **h] □ [h h **h] hasperenan. “*ethor-”, “ekhar-”... baina “dator”, “dakar”...
- (3) Zenbait ezaugarri edo aldaketa berezi lehenik erroetan eta gero handik forma sintetikoetan jaso dira, hala nola: metatesia “*janon” > “*johan”, eta hortik “doha” (ez “**dao”).
- (4) “da-” aditz lokatibo gisa eta hortik > `inperfektibo`, `bukatu gabe`: “jausi”, “jakin”...
- (5) “d-” > “l-”, gehi “-l-” > “-r-” eta, beraz, “*e-da-duz-i” > “jauzi”, baina “*da-la-*non” > “daroa” / “darama”, eta ez “**dahao” / “**daho”.
- (6) “-ki” / “-tsi” partizipio marken garapena ere forma jokatuena orokortasun eta zahartasunaren aurka doa (Lakarra 2006):
 - (a) “-gi” aurrizki batetik dator, eta, gainera, forma jokaturik gabeko aditzetan izateaz landa, askozaz zabal eta orokorrago da forma jokatu gabeetan hauetan baino.
 - (b) “-tsi” adjektiboak egiteko “-tz” marka zaharrak leherkari

aurrean pairatu aldaketa baten morfologizaziora “-i” eranstetik dator; soilik adizki jokatugabeetan eman zen baina ez besteetan.

Gómez-ek (1994) Trask (1977) jarraiki laburki aipatu zuen euskal aditzaren garai inbertsonala ongi dator hizkuntzaren egitura analitikoagoa eta isolatzaileagoarekin. Ezkerreko pertsona komunztadurak ez ziren hor `betidanik´ eta eskubiko berriagoak askozaz gutxiago, jakina: orain, gainera, modua, aspektua edo denbora markatzeko hizkiak ere ez direla betidaniko baizik eta multzo-aditzen gramatikalizazioaren ondorioz eta ondoren.

Gertakari ezaguna da sintetikorik ez dela maileguen artean, baina hortik abiatuaz latin- erromantzearen eraginaren bitartez azaltzea aditz sintetikoen galera gehi perifrasiaren sorrera eta hedadura guztiz zail bide dugu. Ez da ikusten zergatik hondatu behar zuen latin-erromantzearen eraginak euskarazko aditz sintetikoa, batez ere lehenago oso aberats eta sendoa izan balitz.

Perifrasiak ez zirela lehendabizikoz osatu latinak eta erromantzeak zituenaren arabera argi beharko luke. Dagoeneko Céline Mounole-k erakutsi du perifrasi guztiak ez direla garaikide: nekez izan zitezkeen “etor zedin” eta “etorri zen” edo “etortzen zen”. Azkenengoa, aditz izena inesiboan + copula mundu osoan zehar zabalduko perifrasi dugu eta inguruko erdaren laguntza gutxi zuen (ezta beharrik ere) euskarak hori sortzeko.

Australiako hizkuntzetan aditz jokatuen urriak izateaz landa, ikusi izan da horien erro bisilaboetako zenbait silaba errepikatu egiten direla aditz eta hizkuntza ezberdinetan. Hots, hasiera batean erro monosilabikoak bide ziren izen nahiz aditzetan (hitzak eurak bisilabo zirelarik), gero baldintza fonotaktikoa hitzetik errora igaroaz. Bestelako fenomenoak (asimilazio, erorketak...) gora behera, aditzetan australiar hizkuntzalaritzan hain famatua den `tamaina aldaketa´ horren arrazoi garrantzitsuenetariko bat lehengo aditz laguntzaile batzuk konjugazio marka bilakatzea izan zen.

Badirudi pama-nyunga hizkuntzetan ere aditz bisilaboetako silaba bat askea zela, laguntzaileari baitzegokion.

Beste hizkuntza batzuetan multzo-aditzak izan litezke aditzak `loditzeko´ joera, gero MA horiek ezabatzen direlarik, dela lexikora igaro diren multzo-aditz simetrikoen, dela gramatikalizazioa pairatu ohi duten asimetrikoen bitartez.

Bada antzekorik (nahiz eta AS-ko atzizkiekin) tani hizkuntzetan ere, monosilabismotik bisilabismorako deribaren barnean.

Erakutsi gogo dut badela arrazoirik pentsatzeko AE-k, geroago euskarak ez bezala, MA egiturak izan zituela, batez ere asimetrikoak, eta hor dutela beren jatorria hainbat gramatikalizaziok.

Orain lehen baino datu eta froga gehiago ditugu aditz sintetikoen eta perifrastikoen antzinatasunaren dena ezagunean iritzi sendoagoak eta hipotesi oinarrituagoak plazaratzeko.

Batetik, forma aldaketen ekonomia: ez al da errazago pentsatzea aditz jokatu gabek jasan zituela hainbat aldaketa (“*e-ra-lun” > “*erarun” > “*edurun” > “*edurin” > “iduri”; “*e-da-non” > “*janon” > “*jahon” > “johan”...) eta behin horiek pairatu ondoren sortu zirela “doha”, “zihoan” eta bestelakoak, eta ez alderantziz?

Bada ustekizun bat ezabatzea komeni dena: azken bost mendeetan 60 bat aditz jokatu izatetik dozena edo dozena ´erdira igaroak ez dakar bost mende atzerago jo eta eboluzio eta proportzio berberak izan behar zutela aldarrikatzerik, nahita nahiez, ezta noizbait aditz guztiak edo gehienak jokatu egiten zirela.

Nik, halere, sintetikoa azterketan bertan sakondu nahi dut. Ezin onar liteke AE-k inoiz 240 bat aditz sintetiko baino gehiago izan zuenik; are gehiago, ezta horiek ere, frango “*e-Ø-” / “*e-da-” / “-ra-” aurrizkien gonbinaketatik baitator: “e-bil-i” / “e-ra-bil-i”, “*e-gon” / “*e-da-gon”... Eta beste asko are atzizki berriagoen bitartez sortuak: “*edun”

/ “*edun-ts-i”, “*e-ban-i” / “*e-ban-ts-i”...

Egia esan, erro soil jokatuena zerrenda hurbilago da bi dozenetarik berrehunetarik baino. Kontua da, bada, guk antzeman genezakeen neurrian, euskarak aditz-sail (aditz jokatuena saila) mugatua izan duela hizkuntza erromanikoen, germanikoen eta beste dutenaren kontrara, baina yurokaren eta Ipar Ameriketako eta, batez ere, Australia eta Ginea Berriko askoren edo gehienen antzera.

Marka dezadan latin-erromantzeetatiko mailegaketan izan dugula beti, bestetara jo gabe, garai zaharragoetako sintetikoaren urritasunaren froga, ez alderantziz. Zerk azal lezake handik hartutakoaren artean segurtasun osoz sintetiko bakar bat ere ez izatea? Ez ote eredu horren falta edo eskasiak egin zuela guztiak partizipio bezala hartzea?

Noa pixkat atzera. Ikusi dugu Trask-ek “da-” aurrizkia ezagutu zuela aditz jokatuen adizkietan eta aspektu markatzat azaldu ere. Horrezaz landa, “da-” hori lehenago aurrizki nahiz laguntzaile ere izan zitekeela zioen, baina bigarren aukera hori ez zuela garatuko. Batera zein bestera “da-” horrek lehenago aditz oso edo nagusi behar zuen eta, hortaz, “daC” behar zuen izan aditz erroen forma kanonikora iristeko.

Bada, goian aipatu ditugun aditz australiarrak miatzen direnean, Merlan-ek (1979) dioskunez, bisilaboen zatiren bat (lehen zein bigarrena) hizkuntza bereko aditz gehiagotan eta are beste hizkuntza batzuetan ere errepikatzen omen dira, morfema aske zein lotu gisa.

Hots, oraingo erro bisilabiko horiek lehen monosilabo konbinaketak ziren, dela [Nag + Lag], dela [Lag + Nag] aditz multzoena. Gramatikalizazioaren aztertzaileek dioskutenez, “lie” `etzan`, “stand” `egon` eta, batez ere, “sit” `jarri` dira mundu mailan era honetako perifrasiak egiteko erabilienak.

Euskaraz, -C betetzeko aditzaren forma kanonikoak bost aukera baino uzten ez dizkigunez (“*e-dal”, “*e-dan”, “*e-daR”, “*e-dats”, “*e-datz”) zein izango ote lehendabizi multzo-aditz asimetriko bateko elementu bigarrenkari menpeko bilakatua, gero perifrasiako laguntzaile gisa eta azkenik aditzaren aurrizki moduan gramatikalizatua? Galdera erantzuteko lagungarri ezagun zela “*dar” – “adar” – “larr(i)” – “jarri” hitz-familia, “*dats” – “adats” – “lats” – “jaitsi”-ren antzera ere.